

Kerstboom en kerstviering op koloniaal Java (1852 - ca. 1941)

John Helsloot

Nederlanders, en hun afstammelingen, in het voormalige Nederlands-Indië maakten deel uit van de Nederlandse cultuur. Maar Indië was geen Nederland. Voor de spanningsverhouding en de daarmee samenhangende cultuurwetenschappelijke problematiek die in deze eenvoudige vaststellingen besloten liggen, bestaat de laatste jaren een toenemende belangstelling.¹ De scheiding tussen cultuurgeschiedenis en koloniale geschiedenis wordt daarbij gelukkig doorbroken. Niet alleen gaat de aandacht uit naar de culturele doorwerking, in allerlei hoedanigheden, van de ontmoeting van Europese en 'andere' culturen, maar ook naar de meer interne transformatie en dynamiek van de cultuur van Europese gemeenschappen in niet-westerse gebieden. Het boek van Francis Gouda over *Dutch culture overseas* is daar een fraai voorbeeld van.² Bovendien wordt, in het verlengde van deze belangstelling, gevraagd naar de invloed van de 'koloniale ervaring' in de verschillende moederlanden, zoals voor Nederland blijkt uit publicaties van J.A.A. van Doorn, Martin Bossenbroek en Suzan Legêne.³

Bij de complexe vraag naar de vervorming en herdefiniëring van Europese identiteiten, houdingen en praktijken zijn vooral buitengewoon boeiende resultaten geboekt bij het onderzoek naar seksualiteit en *gender*.⁴ De waarde van de culturele indicatoren waarvan de volkskunde zich bedient is nog weinig verkend bij de studie van de Europese, of Nederlandse, koloniale cultuur. Aan de hand van een analyse van de publieke viering van het sinterklaasfeest op Java tussen circa 1870 en 1920 heb ik onlangs geprobeerd aannemelijk te maken dat de volkskundige invalshoek aanvullende inzichten kan opleveren. Om de eigen 'Europese' bevolkingsgroep te profileren kreeg Sinterklaas in Indië deels een bijna carnavalesk karakter – daarmee in vorm en betekenis afwijkend van de wijze van

¹ Zie het overzicht van 'colonial studies' in het algemeen in Stoler en Cooper 1997.

² Gouda 1995.

³ Van Doorn 1995, Bossenbroek 1996, Legêne 1998.

⁴ Bijvoorbeeld Stoler 1995.

vieren in het moederland.⁵ Omdat Ton Dekker naar mijn smaak een van zijn mooiste artikelen, zowel in documentatie als in interpretatie, aan de viering van het kerstfeest heeft gewijd,⁶ leek het me aardig om in deze afscheidsbundel na te gaan welk inzicht enkele gegevens over kerstmis in Indië kunnen bieden in de aard van de Nederlandse koloniale cultuur en verhoudingen.⁷ Ik beperk me in hoofdzaak tot Java, het eiland waar steeds de meeste Nederlanders woonden. Meer dan een verkenning wil deze bijdrage, evenals Dekkers artikel, niet zijn. Nederlandstalige kranten uit Java vormen mijn voornaamste bron; daarnaast werden enkele gegevens gevonden in Indische romans,⁸ zendingstijdschriften en archivalia van zendelingen.

Kerstmis op Java: Hollands of Indisch?

Zoals thans in Nederland eigenlijk nog steeds het geval is, had ook in Indië het kerstfeest een wat onduidelijk karakter. Een oorzaak daarvan was het idee dat kerstmis niet echt een Nederlands feest was. Het miste volgens een scribe in Tegal 'dat stempel van het echt nationale en huiselijke' dat kerstmis voor een Engelsman of Duitser had. Toch was hem al in 1886 bekend dat 'in de laatste tientallen van jaren de kerstboom ook in Nederland meer en meer ingang' had gevonden.⁹ In Indië werd dezelfde ontwikkeling opgemerkt. En net als in Nederland werd dat bedreigend gevonden voor het sinterklaasfeest, dat wél typisch Nederlands heette te zijn.¹⁰ In deze visie kreeg wat in wezen een godsdienstig feest was een oneigenlijke uitbreiding.

Andere beelden stonden daar tegenover. 'In ons Holland', aldus een verslaggever in Djokjakarta in 1909, 'wist men tot voor weinige jaren van geen andere kerstfeestviering dan dat het een familiefeest was.' Met 'het moderne leven' had 'bij vele families (...) de Kerstboom zijn intrede gedaan', waardoor het 'een kinderfeest (is) geworden met uitdeeling van geschenken. Dat zijn gezellige avonden waarvan eene machtige bekoring uitgaat.'¹¹ Kerstmis mocht dan voor sommigen geen eigen, nationaal feest zijn, in de specifiek Indische omstandigheden kreeg het feest voor anderen wel een daarmee vergelijkbare status. 'Kerstfeest is voor ons het feest der herinneringen. Het plaatst ons terug, ook hen, die meer dan hun halve leven

⁵ Helsloot 1998.

⁶ Dekker 1982, zie ook 1983/1984.

⁷ Voor zover ik weet heeft alleen De Graaf 1981 eerder aandacht aan dit onderwerp besteed.

⁸ Ontsloten in Buur 1992.

⁹ *Advertentieblad voor Tegal en Omstreken* 24-12-1886.

¹⁰ *Bataviaasch Nieuwsblad* 5-12-1896, vgl. 5-12-1900; *Jabu's Advertentieblad* 8-12-1917; Dekker 1982, 165-171.

¹¹ *Mataran* 24-12-1909, vgl. 24-12-1910.

onder het tropisch zonnetje zwoegden en sloofden, naar het dierbaar vaderland.¹² Des te meer gold dit voor degenen die pas in Indië waren.

Juist het contrast tussen deze herinneringen, uitvergroot door de afstand in tijd en ruimte, en de werkelijkheid van het Indische leven gaf aanleiding tot gemengde gevoelens, van 'een zekere weemoedigheid'¹³ tot zelfs woede.¹⁴ 'Hoe vreemd is het hier in dit warme land, Kerstfeest te vieren, hoe weinig past het in deze omgeving.'¹⁵ Daarmee werd niet alleen de materiële sociale omgeving bedoeld, het open Indische huis – 'onze huizen leenen zich niet tot gezelligheid'¹⁶ –, maar ook de aard van de sociale verhoudingen in de Europese gemeenschap. Een idee als verbroedering met kerstmis had daarin weinig betekenis: 'wij zijn hier meer onverschillig; de banden van vriendschap zitten zoo los, het doet maar weinig pijn als die worden door geknipt; een ieder denkt hier aan zijn eigen "ik".'¹⁷ Dat hing ook samen met de in Indië weinig ontwikkelde godsdienstzin: 'Wij komen hier niet gemakkelijk in godsdienstige stemming.'¹⁸ Deze omstandigheden leidden ertoe dat het feest graag buitenshuis gevierd werd, bijvoorbeeld op de sociëteit. De Semarangse predikant J.L. Brinkerink beschouwde dat uiteraard als een 'monstrum'.¹⁹ Wanneer de (geïdealiseerde) kerstviering in Nederland als referentie genomen werd, kon de conclusie ten aanzien van de Indische kerst niet anders zijn dan dat deze wezenlijk was getransformeerd: het was 'geheel verschoten van kleur', een 'leege, doode imitatie, (...) een eierdop, geen ei', 'niet echt, het is uit de tweede hand', 'eenigszins detoneerend en ontgoochelend'.²⁰

De roep om authenticiteit was begrijpelijk, maar (uiteraard) niet realistisch. Hij was, zoals uit bovenstaande uitspraken blijkt, vooral afkomstig van *totoks*, de niet in Indië geboren Nederlanders. Zij maakten numeriek steeds een minderheid van de zogenaamde Europese bevolkingsgroep uit. Die bestond uit de in Indië geboren en met name de Indische Nederlanders, de zogenaamde Indo-Europeanen, mensen met zowel Nederlandse als Indonesische (voor)ouders. Het aandeel van de *totoks* steeg echter sinds de eeuwwisseling aanmerkelijk, van 17% in 1905 naar 36% in 1930, terwijl het aandeel van in Nederland geboren vrouwen in nog sterkere mate groeide.²¹ Terwijl in Indië dus rond 1930 'maar liefst tweederde van de Europeanen Indië als hun moederland (beschouwde)' en 'de westerse c.q. Nederlandse cultuur nooit van nabij [had] meege-

12

De Preanger-Bode 27-12-1900, vgl. 25-12-1921; *Soerabaiasch-Handelsblad* 24-12-1927. 'Kerstmis, (...) och, dan verlang ik altijd meer dan anders naar Holland', Kooy-van Zeggelen [1908], 24.

13

Ds. J.L. Brinkerink, *De Locomotief* 24-12-1929.

14

'Juist in deze dagen, die altijd van zijn prilste jeugd af de heerlijkste, de gezelligste, de beste van het heele jaar waren geweest, voelde hij zich hier zoo vereenzaamd en verlaten en haatte hij met een intense haat, die eeuwig domschitterende zon en die niets zeggende, eentonige, altijd dezelfde natuur. (...) als je maar iets terugvond van de huiselijke gezelligheid, zou het je niet zoo hard vallen,' Marie Knollaert, 'Kerstavond', *De Preanger-Bode* 25-12-1912. Ook een kennis van Willem Walraven zat het in 1938 'dwars' dat hij met kerstmis niet bij zijn familie was. Walraven 1992, 304-305.

15

'M.C.' in *De Preanger-Bode* 24-12-1919. Vgl. 'De hitte gedurende de beide Kerstdagen was alles behalve bevorderlijk om er (...) de ware Kerststemming in te krijgen,' *Soerabaiasch-Handelsblad* 28-12-1935.

16

'Daarginds', in Nederland, is 'het huiselijk leven zooveel meer ontwikkeld', *Advertentieblad voor Tegal en Omstreken* 24-12-1886.

17

Mataram 24-12-1909.

18

Mataram 22-12-1905.

19

De Locomotief 24-12-1929; vgl. soortgelijk ds. N. Klaassen in Bandoeng, *Algemeen Indisch Dagblad* 24-12-1938.

20

Advertentieblad voor Tegal en Omstreken 24-12-1886; *Java-Bode* 26-12-1905; *De Locomotief* 24-12-1929, 23-12-1933.

21

Groeneboer 1993, 247, 288-289.

maakt',²² wist deze minderheid in toenemende mate cultureel de toon te zetten.

Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat er tijdens de laatste decennia van de Nederlandse aanwezigheid in Indië duidelijke aanwijzingen zijn voor een 'aanpassing aan de Indische situatie' – om een paragraaf uit Dekkers artikel te parafaseren – of althans een streven daarnaar. Wegzweimen bij het 'beeld van een Kerstmis met sneeuw en stilte, met hulst en mistletoe en dennengroen' leidde nergens toe. Beter kon men erkennen 'dat het op die Noordelijke conceptie van een wintersch Kerstfeest niet aankomt'.²³ Dan zag men de Indische kerst met andere ogen. Die had wel degelijk zijn 'volle bestaansrecht onder de tjemara's en de palmen, bij zwaarbebladerde boomen en heet asfalt, en witte pakeans [kleding]'.²⁴ In 'donkere luchten' gevolgd door 'een forse tropische bui' – het regende vaak met kerstmis – herkende men nu de 'donkere dagen' bekend uit Europa.²⁵ De omslag die hier gemaakt werd, hing – paradoxaal genoeg – samen met de algehele culturele verandering die in Indië vooral vanaf de jaren twintig plaats had en die zich uitte op allerlei terreinen zoals de voeding, de kleding en de inrichting van het huis. Het 'Indische' werd steeds meer teruggedrongen ten gunste van het 'westerse' – daaraan wenste het in aantal gegroeide, leidende deel van de Europese samenleving in Indië zijn identiteit te ontleen.²⁶ Ten aanzien van het kerstfeest betekende dit, tegen de achtergrond van een toename van het godsdienstig leven,²⁷ een streven naar intimisering en verhuiselijking. Dat maakte het weer mogelijk de nadruk te leggen op het belang van 'de stemming waarin men het Kerstfeest viert. Dan valt elk verschil tusschen Kerstmis in Holland en Kerstmis in Indië weg'.²⁸

Wanneer men zelfbewust vasthield aan de eigen identiteit kon men, zonder te 'verindischen', de Indische omstandigheden onbevangener tegemoet treden dan voorheen. Wanneer men in Indië kerstmis vierde 'in de gewijde sfeer (...) van kerk of huiskamer' toonde men, volgens ds. Brinkerink, zijn verwantschap met de 'Westerse cultuur' en bewees men bovendien zijn 'geestelijke superioriteit, die alleen de rechtvaardiging mag zijn van ons verblijf in onze koloniën'.²⁹ Kerstmis, koloniale identiteit en koloniale machts-politiek bleken in deze visie uiteindelijk nauw met elkaar verbonden.

In het voorafgaande is in grote lijnen enige beeldvorming rond de Indische kerst geschetst. In het tweede deel

22

De Jong 1998, 410; Alberts 1995, 45.

23

De Locomotief 24-12-1925. Vgl., 'het Kerstfeest kan zonder sneeuw toch ook wel mooi zijn...', Kooy-van Zeggelen [1908], 39.

24

Soerabaiasch-Handelsblad 24-12-1923.

25

'En ook al zijn de omstandigheden hier zoo anders, al verschilt de entourage nog zoo veel van die in het oude land, toch bracht dit feest ook hier stemming', *Soerabaiasch-Handelsblad* 28-12-1935.

26

De Jong 1998, 295-296, 391-394, 482-483.

27

Du Croo 1942, 84.

28

De Locomotief 24-12-1925. 'Wijzelf zijn verantwoordelijk voor de goede sfeer en als die er is, zullen wij de stemming ook ten volle beleven, waar wij wonen, in Holland of in het verre Indië. Kerstavond blijft Kerstavond, waar je ook bent, onder een strakke vries-hemel, of in een broeierige, hete atmosfeer. Als je er maar voor openstelt...' Van Heerde-van Schreven [1939], 169.

29

De Locomotief 24-12-1929.

van deze bijdrage zal, eveneens in vogelvlucht, een indruk gegeven worden van de praktijk van de Indische kerst.

Kerkelijke viering

De nadrukkelijke en herhaalde vermelding dat de kerken met kerstmis bijzonder druk bezocht waren, door 'feestelijk getooide en opgewekte kerkgangers',³⁰ ondersteunt indirect het gangbare beeld dat het kerkelijk leven in Indië in het algemeen weinig bloeiend was.³¹ Maar met kerstmis werd het christelijk gevoel geactiveerd.³² In de protestantse gemeenten was er in de grotere plaatsen doorgaans op eerste kerstdag 's ochtends een dienst in het Nederlands en op een ander tijdstip – tweede kerstdag, de avond van eerste kerstdag of de vierentwintigste – een dienst in het Maleis.³³ Gedurende de laatste drie decennia van de negentiende eeuw droeg het feit dat een koor, meestal van school- of weeskinderen, zou optreden, onmiskenbaar bij aan het drukke kerkbezoek. Onder namen als 'Zangdienst', 'Kerstfeest-samenkomst' of 'Heils-samenkomst' hield ook het Leger des Heils tijdens de kerstdagen verscheidene voor iedereen – dat wil waarschijnlijk toch vooral zeggen: voor Europeanen – toegankelijke bijeenkomsten waarbij, anders dan bij de protestantse kerkdiensten, de aanwezigheid van een kerstboom telkens expliciet vermeld werd.

In de katholieke kerken vormde vanaf ongeveer de eeuwwisseling de nachtmis – aanvankelijk om vijf of zes uur 's ochtends van eerste kerstdag, sinds de jaren twintig om twaalf uur 's nachts – een belangrijk onderdeel van de kerkelijke viering. Ook deze trok, vooral door de fraaie meerstemmige missen (van bijvoorbeeld Perosi) die dan gezongen werden, steeds 'grootte belangstelling, ook van andersdenkenden'.³⁴

De kerstboom overgeplant: kerstfeesten in het kader van de zending

Hoezeer de kerkelijke vieringen ook door hun muzikale omlijsting, preek en (in de katholieke kerken) versiering bijdroegen tot de opwekking van de kerstsfeer en het daarmee duidelijk verbonden groepsgevoel, van een kerstfeest was niet echt sprake. Onder invloed van het Réveil kana-

30

Bataviaasch Nieuwsblad 26-12-1908; vgl. 27-12-1928.

31

Du Croo 1942, 83; Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 359.

32

'Wie in Indië of Indonesië is geweest kan dat begrijpen. Het was en is het feest van de Christenen,' Algra z.j., 20.

33

Dit ook op gewone zondagen gevolgd onderscheid heette uitdrukkelijk alleen een taalverschil, geen etnisch onderscheid te weerspiegelen. Vgl. Lion Cachet 1896, 143; Van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam 1947, 358.

34

Midden-Java 27-12-1926 (Djakakarta). Het was in Soerabaja zelfs nodig te benadrukken dat de nachtmis geen 'kerstuitvoering' was en de dames te verzoeken 'er op te letten dat hun kleding overeenkomstig de kerkelijke voorschriften is'.

Soerabaiasch-Handelsblad 24-12-1937.

liseerde de behoefte daaraan zich in protestantse kring ook in Indië in een feest voor en met kinderen.³⁵ Op deze feesten stonden de kerstboom en de uitdeling van kerstgeschenken centraal.

De kerstboom is waarschijnlijk, zoals door H. Reenders is beschreven, in 1852 op Java geïntroduceerd kort nadat het eiland toegankelijk was geworden voor de zending. In verslagen van door Nederlandse zendelingen in 1852 geleide kerstfeesten blijft de kerstboom nog ongenoemd.³⁶ Maar in datzelfde jaar waren het Duitse zendelingen, 'christen-werklieden' uitgezonden door de 'Christelijke vrienden' rond O.G. Heldring, die met de Indonesische en Chinese leerlingen van de door hen in Batavia opgerichte scholen een kerstfeest vierden 'met een verlichte kerstboom, het uitreiken van kadootjes en het zingen van Duitse en Maleise liederen, soms met begeleiding op het harmonium'.³⁷ 'Ich kan[n] Ihnen das Gefühl nicht beschreiben, das mich durchzog, als der Christbaum bran[n]te', schreef Emilie Michaëlis, de echtgenote van een van de 'christen-werklieden'.³⁸ Haar man legde de kinderen uit, nadat het kerstverhaal was gelezen, 'hoe de lichtboom een teeken was van de heerlijkheid des Heeren, die de herders omstraalde, en dat de Christenen zich onderling daarom zoo veel gaven schonken, omdat God hen zoo veel gegeven had, namelijk zijnen eeniggeboren Zoon'.³⁹ Deze Duitsers waren met het gebruik van de kerstboom in hun vaderland bekend en plantten dit als vanzelfsprekend over in den vreemde.⁴⁰

De mare van deze ook in later jaren gehouden kerstfeesten verbreidde zich blijkbaar snel in zendelingskringen.⁴¹ In 1857 stond er een kerstboom in het huis van de zending M. Teffer op Allang in Ambon.⁴² En in het vrij geïsoleerde Jepara, ten noordoosten van Semarang, werd in 1859 door de doopsgezinde, eveneens door het Réveil beïnvloede zending P. Jansz. een feest gehouden rond 'een' kerstboom (...) met tal van kleine geschenken voor onze kinderen, de schoolleerlingen en zooveel andere kinderen van de Christenen en uit de buurt als er bij kwamen'. Naar zijn korte toespraak werd 'bijna niet geluisterd (...) doordien de aandacht maar naar den boom getrokken werd'.⁴³ Elders in Batavia werd het voorbeeld van de Duitsers eveneens nagevolgd, zoals in het Djattiweeshuis. 'Naar de vrome legende, had het Christus-kindjen voor ieder iets mēegebragt' in de kerstboom die daar in 1859 was opgesteld.⁴⁴ Als een noviteit werd dit niet meer voorge-

35

Vgl. Dekker 1982, 134, 162-165. 'Kersmis is een vreugdefeest voor oud en jong, en daarom is het jammer, dat wij het niet zoo goed verstaan, het ook voor onze kinderen tot een kinderfeest te maken. Dat weten zij in Duitschland en Engeland beter. (...) Andere dingen worden zoo gretig overgenomen, waarom dit ook niet?' *Tijdschrift tot bevordering van Christelijk leven in Nederlandsch Indie* 2 (1856) 214.

36

Brumund 1854, 89, 125-127.

37

Reenders 1991, 179 en de daar genoemde bronnen.

38

Brief van 22-2-1853, ARvdZ (Archief Raad voor de Zending, Oegstgeest), doos 64. Vgl.: 'Het is toch heerlijk, dat op Java, temidden van den stikdonkeren Mohamedaanschen nacht, toch hier en daar een kerstboom wordt aangestoken', zending C. van Engelen, *Het Eeuwig Evangelie* 1899-1900, [ongenummerd], 8.

39

De Vereeniging: Christelijke Stemmen 7 (1853) 582. Later verklaarde hij 'dat die Kersboom, rijk met geschenken versierd, slechts een zinnebeeld was van de zegeningen, die de Heere Jezus op aarde had gebracht, toen Hij uit den hemel was nedergedaald'. *Mededeelingen van het Java-Comité* 3 (1864) 30. Vgl. Restad 1995, 69.

40

Dit bevestigt dus het vermoeden van De Graaf 1981, 168.

41

Maar niet overal. Opvallend is dat op het kerstfeest van 1854 met Javanen te Modjo Warno de kerstboom ongenoemd blijft, terwijl een van de zendelingen, D.J. ten Zeldam Ganswijk, het jaar tevoren in Duitsland kerstmis had gevierd en daar 'schatten van den vriendelijken kerstboom' had gekregen. *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap* 2 (1858) 103.

42

'Maar hoe stond die zwarte menigte te kijken, toen zij een sierlijk groenen boom in 't midden der kamer zagen. Het was eene *kerstboom*, verlicht met kleine witte kaarsjes en een aantal geschenken van allerlei aard,' M. Teffer, Verslag over 1857, ARvdZ 53/12. Met dank aan dr. Chr. de Jong van het Hendrik Kraemer Instituut te

steld, maar de uitleg, die onmiskenbaar Duitse inspiratie verraadt, doet vermoeden dat de kerstboom daar niet veel eerder was ingevoerd.

Door toedoen van de, in vele gevallen Duitse, zendingen verspreidde het gebruik van de kerstboom zich vanaf de jaren vijftig geleidelijk over Java. Omdat een den in Indië vrijwel niet voorhanden was, behielp men zich met een bananenboom of een tjemara.⁴⁵ De verlichte en versierde kerstboom maakte grote indruk op de inheemse bevolking. 'Allen waren als verpletterd. Men had gedacht dat er als op een gewoon feest, op de gamelan geslagen en misschien een wajang zou vertoond worden, en daar staarde men den boom aan met verwondering, want zoo iets had men nog nooit gezien!'⁴⁶

Over hoe zij de kerstboom interpreteerden, maakte zending J. Verhoeven in West-Java zich weinig illusies: 'die groote menigte Mohammedanen (...) ziet met een gansch ander oog naar dien boom'. Hun 'toch reeds zoo zwakke aandacht (wordt) geheel in beslag genomen alléén door wat het oog ziet. Men heeft pret, en is zóó vol aandacht voor wat gezien wordt, dat er niets of zeer weinig wordt opgevangen van wat omtrent dien boom wordt verhaald.'⁴⁷ Toen tijdens een bijeenkomst van zendingen in West-Java in 1933 gediscussieerd werd over de vraag 'wat de Soendaneezen en Chineezzen zich indenken als ze onze Christelijke wijze van Kerstfeest vieren met een kerstboom zien', waren allen ervan overtuigd 'dat men in onzen kerstboom ziet de afgod van de Christenen, die eens per jaar aanbeden wordt'. Daarom was het nodig de betekenis daarvan iedere keer weer uit te leggen.⁴⁸

Toch blijkt uit (niet van Java afkomstige) getuigenissen van inheemse christenen dat zij konden voortborduren op met name de symboliek van de kaarsjes.⁴⁹ In de Bataviase zendingkerk van de gereformeerden, die in Indië afstand durfden te nemen van hun afwijzende houding tegenover de kerstboom, 'kon de Maleise onderwijzer Jacobus Koehwadi (...) precies uitleggen, wat het groen en de lichtjes betekenden'.⁵⁰ Javaanse christenen wilden later de kerstboom in de liturgie behouden, maar 'niet als denneboom uit het westen'. Omdat het met kerstmis meestal regende en water op Java gold als 'het zinnebeeld voor het leven', diende de kerstboom voorgesteld te worden 'als de levensboom van Genesis 1 en Openbaring 22 (...) waarbij het water veelmeer dan het licht een plaats moet krijgen'.⁵¹

Oegstgeest/Utrecht, die mij dit gegeven bezorgde.

43

Hoekema 1997, 157. Dit is de eerste keer dat Jansz. de kerstboom noemt in zijn dagboek.

44

Java-Bode 28-12-1859.

45

De 'pisangstruik' werd 'opgedoscht (...) met het groen van Wiringin- en Kamoeringtakken, met rozen en bloemen'. C. Albers in Tjiandjoer (1882), Van den End 1991, 187.

46

S. Coolsma in Bandoeng, *Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereniging* (1865-1866) 131, vgl. (1869-1870) 121.

47

Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereniging 39 (1899) 133 (verwijzing via Van den End 1991, 180 n.1).

48

Van den End 1991, 545. Zending Teffer had, inhakend op deze mogelijke interpretatie, in 1857 al uitgelegd 'dat die boom niet een soort van offerande was voor den Heer Jezus', ARvdZ 53/12.

49

In Si Mabil apil (Sumatra) zei zending Van Dalen bij de kerstboom 'dat die lichtjes, die gedurig van den boom vielen, veel overeenkomst hadden met het menscheijk leven [want ook al kwam daaraan een eind, door het geloof bleef men leven]. Toen er een kaarsje afviel, juist regt op, en zoo bleef branden, maakte [zijn bekeerling] Jakobus de bemerking dat de geloovige zoo in den hemel voortleeft.' *Mededeelingen van het Java-Comité* 7 (1868) 35. In de woorden van de echtgenote van zending Kruyt in Posso (Celebes) zei de christen Oema i Rehe tegen zijn dorpsgenoten 'dat we nu tegenover den Kerstboom staan, met al z'n kaarsen die helder branden en die onze voorouders niet hebben gekend, die 't maar deden met walmende harsfakkels. Zoo is ook het Woord van God een helder licht, dat onze voorouders niet gekend hebben. Doet daarom het oude van u af en neemt het nieuwe aan.' *Nederlandsche Zendingbode* 25 (1914) 413. Zie voor deze 'inculturatie', Piroette 1996, 340 en in het algemeen Frijhoff 1997.

50

"Het is misschien niet helemaal Gereformeerd", zei Ds. Rullmann eens tegen me [H. Algra] na zo'n verklaring, "maar ze horen het in Holland

Het spektakel van de kerstboom, dat altijd grote belangstelling trok van de plaatselijke bevolking, diende natuurlijk allereerst de evangelisatie. Maar daarnaast wilde men de bekeerlingen met het kerstfeest compenseren voor het verlies van hun vroegere, islamitische feesten.⁵² Tevens versterkte men zo het groepsgevoel van de nog kleine gemeenten. 'Het zou *ons* Kerstfeest zijn, met *onze* gemeente, met *onze* schoolkinderen.'⁵³ Al waren er meestal enkele Europeanen en hun kinderen aanwezig,⁵⁴ men meende dat dit groepsgevoel het beste vorm kreeg zonder hun aanwezigheid.⁵⁵ Of men beriep zich op deze overtuiging. Het is in ieder geval een gegeven dat de kerstboomfeesten van zendelingen, evenals hun kerkdiensten,⁵⁶ in veel gevallen plaats hadden langs de lijnen van de koloniale verhoudingen, dus onderling gescheiden voor Indonesiërs en Europeanen.⁵⁷

Kerstboomversieringen

zeer ruime keuze bij

EIGEN=HULP,

Molenvliet t/o. Societeit Harmonie.

13872

▲
Bataviaasch Nieuwsblad 9-12-1913.

niet".⁵¹ Algra z.j., 20; Tazelaar 1931, 187-189.

⁵¹
De Opwekker 80 (1935) 317-318. Bij verder onderzoek zullen dergelijke uitspraken ongetwijfeld te vermeerderen zijn.

⁵²
Bijvoorbeeld zending F. Schelfhorst te Soemberpakem, 20-1-1911, ARvdZ 13/9.

⁵³
Zending B.M. Alkema in Bandoeng, *Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereniging* 35 (1895) 39. 'God geve dat deez avond *hen* meer aan *ons* verbond', hoopte zending Teffer, ARvdZ 53/12.

⁵⁴
In Bandoeng bijvoorbeeld was in 1898 'een beperkt aantal plaatsen gereserveerd (...) voor europeesche ingezetenen, die met hunne kinderen gaarne een kijkje zouden nemen naar den Kerst-boom', *De Praeger-Bode* 23-12-1897. Vgl. 'Enkele Hollandsche schoolkinderen namen ook aan de viering deel', *De Locomotief* 27-12-1917. De marginale positie van zendelingen in de Indische samenleving droeg daaraan bij, vgl. Van den End 1992, 434.

⁵⁵
Na afloop van het feest in Tjandjoer in 1882 gingen de inheemse christenen aan de maaltijd, terwijl de Europeanen zich afzonderden. 'Het was een gezellig hoopje, zooals zij daar rondom den nog altijd schitterende kerstboom zaten. Nu hadden zij gelegenheid tot "ngomong ngomong" (praten) en dat ongegeneerd, zonder dat zij naar hun mond gekeken zagen door indiscrete Europeanen-oogen. (...) De Soendanees is graag onder zijns gelijken. Hij gelijkt daarin volkomen op ons Hollanders. Wij zijn het ook.' Van den End 1991, 188. Vgl. voor een identieke redenering, Alberts 1992, 113.

⁵⁶
'Des morgens [van eerste kerstdag] hielden wij godsdienstoefening voor de Europeanen, en des avonds vierden wij het heilig Avondmaal met eenige Inlandsche Christenen' (Tjandjoer), *Orgaan der Nederlandsche Zendingsvereniging* 1869-1870, 121.

⁵⁷
Vgl. 'Woensdag 26 December 1900 met de kinderen van Europeesche ouders en op Donderdag 27 December 1900 met de kinderen van Christen

De kerstboom als stichtelijk symbool: de zondagsschool voor (Indo-)Europese kinderen

In Nederland verspreidde het gebruik van de kerstboom zich in belangrijke mate via de zondagsscholen. Ook voor Indië geldt dit, al lijkt het in iets mindere mate. Voor hun leerlingen of de kinderen van de Europese gemeenteleden in het algemeen⁵⁸ werden vooral vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw kerstfeesten gehouden in de protestantse kerk, het lokaal van het Leger des Heils of bij de zondagsschoolleraar thuis; voor de wezen werden afzonderlijke, maar soortgelijke kerstfeesten gehouden in de weeshuizen. Het Leger des Heils richtte zich duidelijk op arme Europese of op Indo-Europese kinderen,⁵⁹ terwijl het aannemelijk is dat de leerlingen van de zondagsscholen eveneens in grote mate tot deze groeperingen behoorden.⁶⁰ Door godsdienstige opvoeding, gekruid met een geschenkje, werd getracht deze kinderen voor de Europese cultuur te behouden.⁶¹ Op een enkele uitzondering na⁶² woonden inheemse kinderen deze feesten niet bij. Steeds waren ze toegankelijk voor ouders en belangstellenden en droegen daardoor een min of meer openbaar karakter.

Middelpunt van het feest was de rijkbeladen kerstboom waaruit de kinderen hun geschenk kregen; soms ook lagen de geschenken gereed op tafels daaromheen. Ook op deze kinderen maakte de boom 'een grootschen indruk'.⁶³ Zozeer, dat ze maar moeilijk hun aandacht konden houden⁶⁴ bij de kerstvertelling en de korte toespraak van de predikant over de betekenis van het kerstfeest en soms ook van de kerstboom. 'Dat de Kerstboom al bekend was onder de Heidensche volken', zei ds. Coops in het weeshuis van Semarang, 'komt er minder op aan, maar evenals die boom nu zoo mooi versierd is, zóó moeten wij ons sieren met deugden, zoodat God met welgevallen op ons kan neerzien.'⁶⁵ In deze geest werden de kaarsjes in de boom voorgesteld als een symbool van de 'reine ziele'tjes' van de kinderen.⁶⁶ Ook op de vaak in groten getale aanwezige volwassenen miste de kerstboom zijn uitwerking niet.⁶⁷ Een pendant van de zondagsschoolfeesten ontstaat in katholieke kring pas in de tweede helft van de jaren twintig, als door de Katholieke Sociale Bond in onder andere Soerabaja en Malang kinderkerstfeesten gehouden worden, eveneens met een kerstboom, maar uiteraard ook met eigen accenten.⁶⁸

inlanders en Christen Chineezers' (Geref. Kerk Batavia), *Java-Bode* 22-12-1900; 'De Kerstfeestviering verliep op de gewone wijze, één avond voor de Javanen en één voor de Europeanen' (Oengaran), *Het Eeuwig Evangelie* (1920) nr. 2, 13; 'Den tweeden kerstdag deed dezelfde kerstboom van den vorigen avond dienst voor de kinderen der inlandsche Christenen' (Malang), *De Oostboekbode* 27-12-1922; in Probolinggo op eerste kerstdag voor 'de Katholieke kinderen van deze parochie', op tweede kerstdag voor 'de Katholieke Chineseche en Javaansche kinderen', *Soerabaiasch-Handelsblad* 28-12-1935.

58

In Cheribon verzetten gemeenteleden zich tegen exclusieve deelname van de leerlingen van de zondagsschool; daarin zagen zij een poging van de predikant 'om de kinderen te dwingen de godsdienstoefeningen te bezoeken', *Tjerimai* 30-12-1893, vgl. 6-1-1894. Niet-zondagsschoolkinderen waren in Kediri 'niettemin' welkom, *Kedirische Courant* 10-12-1929. Vgl. Restad 1995, 62.

59

Vgl. 'Getracht zal worden, zooveel mogelijk hen te bereiken, die anders niet in de gelegenheid zouden zijn een Kerstfeest bij te wonen' (Malang), *De Oostboekbode* 22-12-1926.

60

Dit valt af te leiden uit het gegeven dat de kinderen door sommige ouders werden 'teruggehouden' het kerstfeest van de zondagsschool te bezoeken 'uit vrees dat men ze aan zal zien, dat zij om een prijs komen' (Batavia, school van Haag), *De Christelijke Familiekring* (1887), 74. Haag werkte onder andere onder Indo-Europeanen, Coolsma 1901, 70.

61

Vgl. Brocheux en Hémery 1995, 184.

62

Zoals het feest van de zondagsschool in Semarang in 1902. 'Ook de Javaansche gemeente van den heer Dietzel - een tiental jongens en eenige volwassenen - was er tegenwoordig en gaf deze ook eenige stichtelijke liederen in het Javaansch ten beste', *De Locomotief* 27-12-1902.

63

(Pekalongan), *De Locomotief* 28-12-1925.

64

'Ds. Tichelaar deed (...) het verhaal

De kerstboom als symbool van solidariteit: kerstfeesten voor armen en militairen

De kerkdiensten en kinderfeesten werden ongetwijfeld vooral bezocht door de naar respectabiliteit strevende, meer gegoede leden van de Europese bevolkingsgroep. De Europese armen hielden zich waarschijnlijk terug.⁶⁹ Maar juist met kerstmis voelde men zich geroepen de armen, in het bijzonder kinderen uit etnisch gemengde huwelijken, bij de Europese gemeenschap te betrekken.⁷⁰ Om 'ons Hollandsch Kerstfeest ook voor de arme kleinen tot een feest van vreugde te maken' werden in Batavia met steun van de Europese middenstand in de jaren twintig jaarlijks feesten georganiseerd waar soms wel duizend kinderen, 'voor wie anders het Kerstfeest ongemerkt zou zijn voorbijgegaan', een pakje kregen onder een reusachtige kerstboom.⁷¹ Voor de kinderen van arme katholieken organiseerde onder andere de Sint-Elisabethsvereniging kerstfeesten in eigen kring.⁷² De afdeling armenzorg van het in 1919 opgerichte Indo-Europees Verbond deed in Soerabaja sinds midden jaren dertig hetzelfde voor zijn achterban.⁷³

Evenals de armen stonden ook de militairen en hun, dikwijls etnisch gemengde, gezinnen enigszins terzijde van de Europese gemeenschap, zowel ruimtelijk als sociaal. En ook ten aanzien van hen, met name van de laagste rangen – 'de mindere militairen' – werd met kerstmis de behoefte gevoeld om die afstand te overbruggen. In de militaire opvanghuizen werden voor hen en hun kinderen feesten georganiseerd op ongeveer dezelfde wijze als die van de zondagsscholen. De kerstboom vormde ook hier steeds het middelpunt van de versierde feestzaal.⁷⁴ Het kerstverhaal werd gelezen, er werden toespraken gehouden – door de predikant bijvoorbeeld over 'het groote verschil tusschen het Kerstfeest vieren in Holland en in Indië', door de pastoor over de betekenis van kerstmis, 'waarvan de kribbe meer dan de kerstboom het zinnebeeld is'⁷⁵ – en iedereen kreeg een kerstgeschenk. De feesten moesten hun 'vergoeden wat ze missen aan 't hollandsch kerstfeest'.⁷⁶ Zeker op de feesten van het Leger des Heils slaagde men in die opzet.⁷⁷ Om de gezamenlijk gevoelde Nederlandse sfeer te versterken namen ook burgers meestal de moeite om de feesten bij te wonen.⁷⁸

van de Blijde Geboorte, maar de kinderen wendden de oogen niet af van de schitterende boom' (Pasoeroean), *Soerabaiasch-Handelsblad* 27-12-1934.

65

De Locomotief 27-12-1911.

66

Soerabaiasch-Handelsblad 27-12-1934.

67

'Toen de groote, mooie tjemarah in zijn vollen luister stond te schitteren, (...) toen vond ik zoo iets huiselijks en gezelligs komen in de groote zaal, iets wat je niet met woorden kunt zeggen, maar dat, geloof ik, ieder van ons voelde.' (Semarang), *De Locomotief* 27-12-1911.

68

'De voorzitter noodigde eerst de kindertjes uit een groet te brengen aan het Kerstkindje, dat wel niet aanwezig was in een kribbetje, doch de kleuters had uitgenodigd op dit feest' (Soerabaja); in Meester-Cornelis vertelde de pastoor over de devotie van Sint-Franciscus voor de kerstkribbe, *De Koerier* 28-12-1929; vgl. Roes 1974, 18-19, 89 e.v.

69

Dit werd bijvoorbeeld bevorderd door de verstrekking van toegangskarten voor de mis in de kathedraal van Batavia: 'de bescheiden man, de man op den achtergrond, zij zullen wegblijven', *De Zaterdagavond Post* 22-12-1933.

70

Arme Europeanen vormden immers 'a constant threat to the superior self-image of Europeans', Dirks 1992, 21.

71

Java-Bode 4-12-1919; *Bataviaasch Nieuwsblad* 22-12-1926, vgl. 20-12-1928.

72

Op het feest in Magelang stond naast de kerstboom een kerststal. De pastoor hoopte dat aanwezige kinderen 'even rein en even wit van ziertje zouden blijven als deze lammetjes bij het kribbetje van den kleinen Jezus', *De Koerier* 28-12-1929.

73

Soerabaiasch-Handelsblad 24-12-1935, 24-12-1937; *Onze Stem* 18 (1937) 76.

74

In Meester-Cornelis eens met 'kunstig nagemaakte sneeuwvlokken [die] aan een echt Hollandschen Kerstavond deden denken', *Bataviaasch Nieuwsblad* 27-12-1923.

De kerstboom in de huiselijke sfeer

Na een aanloop vanaf circa 1840, minutieus beschreven door Dekker, krijgt in Nederland vanaf (de tweede helft van) de jaren 1860 de huiselijke viering van het kerstfeest bij de goeude burgerij een steeds rijkere uiterlijke vorm.⁷⁹ De vroege geschiedenis van de Indische kerst in huiselijke sfeer wacht nog op ontsluiting.⁸⁰ Het is evenwel opvallend hoe snel de intensivering in de jaren 1860 van het feest in Nederland haar weerslag heeft in Indië.

De kerstboom moet omstreeks 1865 in enigszins groten getale zijn intrede hebben gedaan in de woningen. Want zonder nadere uitleg wordt vanaf de jaren kort daarop in Soerabaja en Batavia geadverteerd, onder andere door banketbakkers, voor versieringen en kaarsjes voor de 'kerstboom'.⁸¹ Een specifieke invloed van Duitse winkeliers zoals in Nederland is niet aanwijsbaar.⁸² Het betrof waarschijnlijk een direct uit Nederland overgenomen vernieuwing; de eerste kerstbomen van zendelingen in de jaren vijftig waren nog te geïsoleerde verschijnselen om veel uitstraling op de Europese samenleving te hebben. Wel hebben in Indië wonende Duitsers de verspreiding van de kerstboom

AUG. LUIKEN „TOKO SLUISBRUG“

hoogte in c. m.	ant. kaarshouders	Prijs
260	44	46.-
150	28	28.-
136	23	23.-
110	19	18.-
88	17	15.-
77	15	12.-
66	13	10.-
57	8	7.-
40	4	4.-

Kerstboomen.
Kerstboomen.
Kerstboomen.
Kerstboomen.

Deze boomen worden opgevoerd evenals een parapluie, de grootere afmetingen in 2 en 8 deelen, zeer geschikt voor verandering. Kerstboomversieringen in groote verscheidenheid veehanden. Gekleurde Kerstboom kaarsen prima kwaliteit per doosje van 24 stuks 60 cent.

Kaarshouders per dozijn 40 cents.
Metaal grafkraanzen in trommels met gebogen glas in alle prijzen.

Bataviaasch Nieuwsblad 23-12-1907.

75

Dit verschil bestond erin 'hoe vooral hier in deze gewesten de jacht naar het bezit van aardsche goederen alle aandacht in beslag neemt en de verzorging der geestelijke belangen daardoor bijna geheel wordt verwaarloosd' (Meester-Cornelis), *Bataviaasch Nieuwsblad* 29-12-1924; (Batavia), *De Koerier* 29-12-1930.

76

De Nieuwe Vorstenlanden 28-12-1917.

77

De soldaten gedroegen 'zich voorbeeldig en later kwamen zij zelfs in religieuze stemming. (...) Toch was het geen aanstellerij en het gemoed van de mannen zal zeker dikwijls genoeg volgeschoten zijn bij de herinnering aan de kerstfeesten in het vaderland', *De Locomotief* 27-12-1898.

78

'Nimmer konden zij vermoeden, dat de Solosche burgerij nog zooveel voor de soldaten over had', *De Nieuwe Vorstenlanden* 27-12-1916; het '(deed) den bezoekers goed, dat zooveele belangstellenden van buiten het leger dit groote feest met hen wilden vieren' (Salatiga), *De Locomotief* 27-12-1929.

79

Dekker 1982, m.n. 150-151, 155 en 179 (tabel). In de geschiedenis van het Engelse kerstfeest is dezelfde fasering herkenbaar: het ontstaan van nieuwe vormen rond 1840 en een grote verspreiding daarvan in de jaren 1860, vgl. Pimlott 1978, 86, 102, 124. Vgl. voor de Verenigde Staten, Restad 1995, 34, 41, 91.

80

Midden jaren vijftig werd voor een huiselijke viering al wel gepleit: 'Maar hoe, mag 't feestlied slechts in tempelzalen stijgen? (...) En moet op 't hoogtij des Christens woning zwijgen / Van 't heil [enz.]?', gedicht 'Kersavond' door R. Bennink Janssonius, *Tijdschrift tot bevordering van Christelijk leven in Nederlandsch Indie* 1 (1855) 383.

81

Vroege voorbeelden: *Soerabaiasch-Handelsblad* 21-12-1867, *Bataviaasch Handelsblad* 19-12-1868, *Java-Bode* 23-12-1869. Vgl. Restad 1995, 112. Zie voor de verhouding tussen advertenties en werkelijke viering, Dekker 1982, 136.

82

Een zeldzame advertentie voor artikelen 'Zur verzierung von

Kunst-kerstboomen.

60 c.M. / 0.75.	75 c.M. / 1.25.	100 c.M. / 3.—	125 c.M. 4.75.
150 c.M. / 8.75.	175 c.M. / 12.50	200 c.M. / 15.—	250 c.M. / 27.50

Prachtige versieringen

w. o.: Was-engelen.

Diverse beestjes, vruchten en figuren.
Lametta of Engelenhaar in goud en zilver.
Sneeuw en Sneeuwpoeder.
Kaarsen in dozen van 10 en 15 stuks, kaarsenhouders,
Bethlehemstalletjes enz. enz.

1432

▲
Bataviaasch Nieuwsblad 24-12-1912.

in de huiselijke sfeer mede bevorderd.⁸³ Dat de kerstboom de functie van een statussymbool had verkregen, is af te leiden uit de verklaring van de 'kerstboom-manie' in 1912 als 'een welkome gelegenheid om nog weer eens een keertje temeer te kunnen meedoen aan de algemeene ijdelheidsrace'.⁸⁴ Een extra impuls aan het verspreidingsproces, waardoor de kerstboom 'hoe langer hoe meer mode begint te worden', gaf vanaf de eeuwwisseling 'de import van Westerlingen, wier gebruiken in den tegenwoordigen tijd gretiger dan vroeger bij ons ingang vinden'.⁸⁵ Helaas is een nauwkeurige reconstructie van dit proces met behulp van vragenlijsten, zoals dat door Voskuil en Dekker voor Nederland is gedaan, niet meer mogelijk.⁸⁶ De kerstboom (of wat daarvoor door moest gaan) werd gevonden in de eigen nabije omgeving,⁸⁷ gekocht aan het erf⁸⁸ of in een winkel. Daar had men de keus uit 'jonge tjemara's, larix-soorten en soms zelfs echte dennen, die uit de bergen naar de stad werden gebracht',⁸⁹ of uit een kunstkerstboom.⁹⁰ Met 'dennenaalden odeur' kon eventueel toch het gewenste effect bereikt worden.⁹¹ Uiteraard boden de winkels ook een ruime keus aan versieringen voor de boom.

Beschrijvingen van het huiselijk ritueel rond de kerstboom zijn schaars, afgezien van enkele passages in romanliteratuur over de viering in min of meer gegoede Nederlandse gezinnen. Nadat de kerstboom door de ouders meestal heimelijk was opgetuigd, werd hij vertoond aan de verraste kinderen.⁹² Als de vader dan op de piano 'Stille

Weihnachts-Baume' richtte zich allereerst op de Duitse gemeenschap, *Samarangsche Courant* 20-12-1876.

83

In een terugblik was de kerstboom 'vroeger', behalve op de zondagsscholen, slechts te vinden bij 'hier en daar een Duitse familie', *De Locomotief* 9-12-1912. Dat zij kerstavond thuis vierden blijkt bijvoorbeeld uit het niet-doorgaan van de wekelijkse trainingsavond van de 'Deutscher Turnverein' van Batavia op 24 december, *Bataviaasch Handelsblad* 21-12-1867.

84

De Locomotief 9-12-1912. Iets soortgelijks valt af te leiden uit de beschrijving van 'pa en ma, die echt seneng naar het vroolijke gedoe daar om dien pralenden boom staan te kijken met den tevreden blik van "oude-lui-die-het-ervoor-over-hebben"', *Midden-Java* 24-12-1930.

85

De Oostboekbode 27-12-1922.

86

Voskuil 1973.

87

Vos [ca.1935], 101; Van Marle-Hubregtse 1941, 153-154.

88

"Mevrouw, wilt U een den kopen?" Ik kijk op van mijn boek. Een Javan staat voor me, een juk met twee manden over zijn schouders. In iedere mand prijkt tot mijn grote verwondering een sterke en frisgroene den. (...) "Waar komen ze vandaan?" wil ik weten. "Uit Holland!" grijnst hij schaamteloos. Natuurlijk moet ik lachen.' Van Heerde-van Schreven [1939], 156. Van de 'boom' blijkt evenwel alleen een tak van een echte den te zijn.

89

De Locomotief 28-12-1923. Een vroege advertentie voor 'Kerstboomen w.o. echte denneboomen' in *Soerabaiasch-Handelsblad* 4-12-1909; ze verschijnen regelmatig in de jaren dertig.

90

'De meeste (samen-klapbare bomen) zijn van het onnatuurlijkste groen, dat men zich denken kan.' Van Heerde-van Schreven [1939], 160; 'Deze boomen worden opgevouwen evenals een parapluie, de grootere afmetingen in 2 en 3 deelen', *Bataviaasch Nieuwsblad* 23-12-1907.

91

Soerabaiasch-Handelsblad 22-12-1905.

Nacht' speelde, ging een 'golf van ontroering' door de aanwezigen.⁹³ Ook met behulp van de radio kon de gewenste gevoelige stemming worden opgeroepen.⁹⁴ Het inheemse huispersoneel werd niet buitengesloten van de kring rond de boom.⁹⁵ Niet alleen op kerstavond, maar ook de volgende avonden tot oudjaar werd rondom de boom thuis gezongen of een verhaal voorgelezen met de kinderen.⁹⁶ In katholieke gezinnen zal, waarschijnlijk vooral sinds de jaren dertig – toen werd dit althans 'meer en meer gebruikelijk' genoemd – tevens een kerststal zijn opgesteld.⁹⁷

Afgezien van de geheel andere *setting* van het ritueel – die voor de beleving en betekenisgeving van cruciaal belang was (zie hiervoor) – week dat ritueel in essentie niet af van dat in (burgerlijk) Nederland. Specifiek Indische gebruiken (intensiveringen of aanpassingen) rond de huiselijke kerstboom (afgezien van de boom zelf en de overige versiering van de woning⁹⁸) lijken zich in de Europese gemeenschap niet te hebben ontwikkeld. Toch is het niet ondenkbaar dat dit beeld bijgesteld zal moeten worden na historisch onderzoek naar de Indo-Europese cultuur, waarop de door mij geraadpleegde bronnen vrijwel geen zicht geven.

Onder de boom bevonden zich de kerstgeschenken; die opgestuurd door familie in Holland lagen erbij. De opbloei van de kerstviering in Indië in de jaren 1860 is ook

⁹²
Kooy-van Zeggelen [1908], 35. Vgl. daarentegen, mogelijk een latere ontwikkeling: moeder hing 'chocoladekransjes, kleine zakjes bonbons en een paar grappige suikerbeestjes aan de takken, terwijl de kinderen toekeken', Van Marle-Hubregtse 1941, 182.

⁹³
Vos [ca.1935], 104.

⁹⁴
Hilgers [1936], 62.

⁹⁵
'Er zijn zelfs een paar Javaansche kindertjes. Het zontje van den huisjongen en het dochttertje van den koetsier, die den Kerstboom aangapen.' Kooy-van Zeggelen [1908], 39; vgl. 'de oude baboe' genoot 'van al die schitterende pracht', Hilgers [1936], 63.

⁹⁶
Hooykaas-van Leeuwen Boomkamp 1948, 22.

⁹⁷
Het Noorden 23-12-1933. Vroege advertenties voor 'Bethlehemstalletjes', *Bataviaasch Nieuwsblad* 24-12-1912; *De Preanger-Bode* 19-12-1918.

⁹⁸
De Huisvrouw in Indië, het maandblad van de Vereeniging van Huisvrouwen te Batavia, bevatte bijvoorbeeld 'eenige welkome suggesties voor de vervanging van hulst en dennegroen ter versiering van ons Indisch huis', *Java-Bode* 5-12-1939.

G. Mager

Societeitstraat Soerabaja

Horlogerie-Bijouterie

Kerstgeschenken

met goed f 11,- f 7,50 met goed f 11,- f 7,00 f 3,-

Een prachtige collectie van goud en zilver.

Orcelen en andere soorten oorschroeven en Oorhanger in verschillende groepen.

Geïllustreerde prijswaardig gratis verkrijgbaar.

188

Soerabaiasch-Handelsblad 21-12-1906.

VOOR KERSTCADEAU'S NAAR SIE TJENG BOUW

PASSAR BAROE 52-54 WELTEVREDEN

Bataviaasch Nieuwsblad 21-12-1928.

zichtbaar in de sindsdien jaarlijks in groten getale verschijnende advertenties voor kerstcadeaus. Daartoe worden, net als in Nederland, aanvankelijk vooral sieraden of boeken gerekend, maar later allerlei gebruiks- of huishoudelijke voorwerpen. Het geven daarvan wordt (uiteraard) voorgesteld als een vanzelfsprekend verschijnsel, een norm waaraan men dient te voldoen.⁹⁹ Mannen dienden aan vrouwen te geven en omgekeerd, ouders aan kinderen, terwijl kinderen op hun beurt ook wel zelfgemaakte geschenken als een inktlap of een boekenlegger aan hun ouders gaven.¹⁰⁰ Maar gegevens over de omvang van dit gebruik zijn niet voorhanden. Het geven van kerstcadeaus lijkt evenwel in Indië iets meer geaccepteerd dan in Nederland, zeker wanneer vanaf de jaren 1920 de behoefte om gestalte te geven aan een 'Europese cultuur' daar sterk toeneemt. Misschien bestond er daardoor ook een grotere bereidheid de kerstman als geschenkenbrenger te aanvaarden. Rond deze jaren doet hij in Indië zijn intrede – dus mogelijk eerder dan in Nederland¹⁰¹ – als getekend figuurtje in advertenties,¹⁰² in verhalen voor kinderen¹⁰³

99

'Langzaam naderen de Kerstdagen, dagen die U in andere stemming zullen brengen. Meer als anders het geval is gevoelt U sterk de behoefte ook anderen deelgenoot van Uwe stemming te maken', *Midden-Java* 24-12-1930.

100

Kooy-van Zeggelen [1908], 34-35.

101

Vgl. Cappers 1996, 303-304.

102

Al in *Bataviaasch Nieuwsblad* 18-12-1916.

103

Bijvoorbeeld 'Het Kerstmannetje. Sprookje door Tante Jon'. Allen begrepen 'dat die arme oude man het Kerstmannetje was geweest, dat op Kerstavond door God op de aarde wordt gezonden, om de mensen, die goed zijn en braaf, te beloonen', *Bataviaasch Nieuwsblad* (Kinder-courant) 24-12-1926. Vgl. Restad 1995, 52-54.

ELK JAAR WEER TROTSEERT DE KERSTMAN DE TROPISCHE HITTE OM ZIJN VELE VRINDEN IN INDIË TE GEDENKEN.

Ook Santa Claus heeft de gevolgen der slechte tijdsomstandigheden terdege gevoeld, maar hij zal toch geen Kerstfeest overslaan—doch Santa Claus weet zijn geschenken te kiezen, dat scheelt veel.—De tijd van kostbare cadeaux is voorbij.—Men stelt terecht meer prijs op een nuttig geschenk. Daarom doet het Kerstmannetje ook een groot deel van zijn inkoop bij ons. Volg zijn voorbeeld en bezichtig eens de vele nuttige en sierlijke

ELECTRISCHE APPARATEN

IN DE SHOWROOMS VAN DE ANIEM.

▲
Soerabaiasch-Handelsblad 17-12-1937.

en later ook in persoon in een winkel.¹⁰⁴

Een ander hoogtepunt van de huiselijke kerstviering was het kerstdiner, dat eveneens in de loop van de jaren twintig aan belang en betekenis lijkt te winnen. Hoewel door restaurateurs druk geadverteerd werd voor wild en gevogelte, ontkomt men toch niet aan de indruk dat het kerstdiner thuis een betrekkelijk bescheiden karakter had: 'de overmatige eterij, waarom Engeland zoo terecht bekend is kennen we hier gelukkig evenmin als in patria'.¹⁰⁵

¹⁰⁴
In het Amerikaanse warenhuis Whiteaway in Soerabaja, *Soerabaiasch-Handelsblad* 23-12-1939.

¹⁰⁵
De Oostboekbode 27-12-1922.

BESTELT TIJDIG

HELLENDOORN'S HEERLIJKE KERSTKRANSEN

WEIHNACHTS STOLLEN

KERSTBROODEN

Kalkoenen - Eenden - Ganzen - Hazen - Konijnen - Zeeuwsche Oesters

Hollandsche Goudrenetten - Hollandsch Kalfsvleesch - Ringers Chocolate Kerstkransjes.

De kerstboom in de publieke, seculiere sfeer

Soerabaiasch-Handelsblad 17-12-1937.

De uitbreiding en intensivering van de huiselijke viering van het kerstfeest vanaf de jaren twintig waren geen op zichzelf staande verschijnselen. Ze vormden het complement van de geleidelijk afnemende belangstelling voor de kerstboom die stond opgesteld in de publieke sfeer, bij de banketbakkers en op de sociëteiten.

Europese banketbakkers lijken in Indië niet die voortrekkersrol gespeeld te hebben bij de invoering van de kerstboom als in Nederland; wel droegen zij belangrijk bij aan de verdere bekendheid daarmee. Ongetwijfeld geïnspireerd door advertenties in kranten uit het moederland zien zij vanaf het begin van de jaren 1860 in de kerstboom een nuttige attractie om hun omzet te verhogen. Een aan de kerstboom verbonden tombola bood hun tevens de

John Helsloot Kerstboom en kerstviering op koloniaal Java

Maison Smabers & Co

26 December 1905

Ter gelegenheid van het

KERSTFEEST

Mooi versierde Kerstboom

Tombola à f 1.— het Lot

BATALJOES MUZIEK
aanvang 6 uur

Verkrijgbaar op dien avond:

Punch à la Romaine; Punch Impériale

Vanille-ijis; Vruchten-ijis

Rissolles; Croquettes

Saucijse broodjes

Biefstuk met doperwtien of sla

Tony met remoulade saus

Huzarensla.

Gefrappeerde Dranken.

BELEEFD AANBEVOLEN.

4626

De Locomotief (Semarang) 23-12-1905.

T O M B O L A
 bij gelegenheid van het
K E R S F E E S T
 op 25 en 26 December 1870
 met Illuminatie en Muziek.

Vele schoone prijzen zullen aan den
K E R S B O O M
 voorhanden zijn.

De ondergeteekende beveelt zich allenmin-
 zaamst aan het Publiek van Pasoeroean
 voor eene groote opkomst.

[334]

J. KOPERBERG.

▲
Handels-Blad voor Passaroean en Omstreken 21-12-1870.

KERST - FEEST

25 en 26 December
 zijde Dingsdag en Woensdag a. s.
 Groote Mekanische Draaijende
 prachtig verlichte

K E R S T B O O M.

Muzijk en Illuminatie
FRAAIJE TOMBOLA
 zonder nieten.

S. VAN ERP,
 Heerenstraat — Solo.

—832—

▲
De Vorstenlanden 21-12-1877.

mogelijkheid om Sinterklaasrestanten alsnog af te zetten.¹⁰⁶
 Bij sommige banketbakkers mochten kinderen van klan-
 ten gratis de kerstboom plunderen.¹⁰⁷ In christelijke kring
 zag men dergelijke 'hansworsterijen' uiteraard als een
 ontheiliging van de kerstboom.¹⁰⁸ Deze sentimenten won-
 nen eind negentiende, begin twintigste eeuw aan kracht.
 Tokohouders kregen steeds minder een vergunning voor
 een tombola met kerstmis.¹⁰⁹ Maar ook de mensen zelf
 maakten zich deze houding steeds meer eigen. Toen in
 Soekaboemi in 1915 een tombola werd gehouden, bleek
 'de versierde kerstboom (..) niet in staat het publiek te
 lokken';¹¹⁰ ook elders komt de kerstboom in deze context
 sindsdien vrijwel niet meer voor.

In Indië gold het bezoek aan de sociëteit 'als 'inherent
 aan de Indische maatschappij waar, veel sterker dan in
 Europa, de behoefte bestaat aan aansluiting tusschen de
 groepen van een zelfde maatschappelijk niveau'.¹¹¹ Ook
 bij een feest als kerstmis ging de aandacht van menig een
 niet uit naar de kerk, maar naar wat op de sociëteit te
 doen was. Soosbesturen beschaamden deze verwachting
 niet. In de late ochtend van eerste of tweede kerstdag was
 er in de grote plaatsen een 'matinée musicale'. Maar wer-
 kelijk feest was het in Indië pas als er gedanst kon wor-
 den. En evenals in de kerken de kinderen met kerstmis
 centraal stonden, organiseerden de sociëteiten vanaf de
 jaren 1870 bij voorkeur een, liefst gekostumeerd, kinder-
 bal. Dit heette weliswaar 'uitstekend in het kader van deze

¹⁰⁶
De Locomotief 22-12-1865, 20-12-1867;
Soerabaiasch-Handelsblad 24-12-1878;
Mataram 24-12-1879; Dekker 1982,
 144-145.

¹⁰⁷
 In Semarang bijvoorbeeld bij
 Hoogvelt, 'den welbekenden
 kindervriend', *De Locomotief 27-12-*
 1905.

¹⁰⁸
Geïllustreerd Zendingblad voor het
Huisgezin (1879) 50; 'Wanneer
 kasteleins niet schromen Kerstboomen
 op te richten, ten einde als middel te
 dienen, dat hun wijnvoorraad overga
 in de magen en hoofden hunner
 bezoekers, dan is het (...) voor de
 kinderen Gods meer dan tijd, om hun
 Kerstfeest zonder zulk een boom te
 vieren.' *Ibidem (1885) 19.*

¹⁰⁹
 Zoals Sigrist in Djokjakarta. Hem
 werd voorgehouden 'alles, wat de
 dagen des Heeren eenigszins
 ontheiligen kan, zooveel mogelijk te
 weren', *Mataram 23-12-1903.*

¹¹⁰
Bataviaasch Nieuwsblad 27-12-1915.

¹¹¹
 Van de Wall 1933, woord vooraf.

Aan de ingezetenen van Semarang!

Beleefde mededeeling, dat op beide Kerstdagen, 25 en 26 dezer, een **KERSTBOOM** in ons restaurant aanwezig zal zijn en wordt onze cliënteel met hare kinderen beleefd uitgenodigd, deze te komen bezichtigen, tevens zal het ons hoogst aangenaam zijn de kleintjes **eenig^o versnaperingen** te mogen aanbieden.

BATALJONSMUZIEK

in den vooravond van 25 December a. s.

DINER-CONCERT

op 25 en 26 December a. s., begeleid door tafelmuziek.

Beleefd aanbevelend:

S. L. WILTEN.

▲

De Locomotief 24-12-1913.

112

Matararam 26-12-1903.

113

De Preanger-Bode 27-12-1907.

114

In Djokjakarta zagen zij in de kerstnacht van de soos 'naar huis gaande, het ondergaande maanschipje voor de ster van Bethlehem aan. Dit visioen, hoe indrukwekkend ook, was niet krachtig genoeg velen tot kerkgang aan te sporen', *De Locomotief* 29-12-1903.

115

Vgl. *Butcher* 1979, 60, 63.

116

Vgl. *Termorshuizen* 1988, 295. De Stadstuin in Semarang vervulde een soortgelijke, zij het minder prominente, functie.

117

Bataviaasch Nieuwsblad 27-12-1910, 30-12-1912.

118

'Het kerstfeest is nu eenmaal een feest dat men binnenskamers viert, in de intimiteit van den huiselijken kring, (...) en hier allerminst kan men het tot een buitenfeest maken zonder de poëzie van het feest geweld aan te doen. Waarmee natuurlijk niet gezegd wil zijn dat het feest [in de Planten- en Dierentuin te Batavia], zooals men het dan pleegt te verstaan, niet geslaagd zou zijn', *Bataviaasch Nieuwsblad* 27-12-1910; vgl. ook *Java-Bode* 28-12-1896, 27-12-1897.

119

Gecit. *Jahn's Nieuws- en Advertentieblad* 24-12-1910. Ook *Matararam* vond het ongepast 'dat de heilige kerstnacht ontheiligd zal worden door spel en dans', 24-12-1910. Het bal werd een

dagen' te passen,¹¹² tegelijk klinkt hierin een defensieve houding door. Die werd ook expliciet uitgesproken: 'Wel aardig maar geen Kerstfeest? Wat had men dán gedacht? (...) Elk land heeft nu eenmaal zijn eigen atmosfeer. In Indië viert men indische festijnen.'¹¹³ Ouders en andere volwassenen waren daarbij ook aanwezig en als de kinderen naar huis waren, zetten zij het feest nog voort, soms tot vroeg in de ochtend.¹¹⁴ De gezelligheid van deze kerstfeesten op de soos versterkte natuurlijk het saamhorigheidsgevoel van de Europese bevolkingsgroep, met name in de kleinere plaatsen, en verkortte voor even de afstand tot het moederland.¹¹⁵

Voor wie het lidmaatschap van een sociëteit maatschappelijk of financieel onbereikbaar was – dit gold met name veel leden van de Indo-Europese bevolkingsgroep – bestond in Batavia de mogelijkheid om naar de zogenaamde Planten- en Dierentuin, in feite een laagdrempelige gezelligheidsvereniging,¹¹⁶ te gaan. Daar werden vanaf het eind van de eeuw jaarlijks grootse kerstfeesten gevierd, waar 'honderden kinderen en groote menschen (...) in luchtige zomerkleding om den kerstboom zwierden' in de versierde zaal, 'die den indruk moest wekken van een besneeuwd landschap'.¹¹⁷

De altijd al latent aanwezige aarzeling of dit wel de juiste manier was om kerstmis te vieren werd vanaf de eeuwwisseling, met name van katholieke zijde, duidelijker gearticuleerd.¹¹⁸ Naar aanleiding van een in 1910 op kerstnacht gepland bal masqué schreef de katholieke *Java Post*: 'moeilijk kunnen we aan eene opzettelijke[r] ontheiliging denken van wat zeker de meerderheid der soosleden heilig of eerbiedwaardig is'.¹¹⁹ In Concordia te Malang ging in 1918 het kerstfeest om soortgelijke redenen niet door.¹²⁰ En in Magelang noemde de katholieke *Koerier* in 1927 het

„Militaire Societeit Concordia”
Voor Kinderen van Heeren Leden.

Woensdag avond 24 December 1873,

**KERSTBOOM,
TOMBOLA,
BAL.**

Aanvang precies ten 7 ure.

Namens de Directie:

De Secretaris,
C. J. BOREL.

5502

▲
Java-Bode 9-12-1873.

feest in de soos op kerstnacht 'een ontwijding van het Kerstfeest, die alleen door Satan zelf kan zijn ingegeven'.¹²¹ Daarmee conformeerde men zich aan ook door anderen, met name nieuwkomers, gedeelde, veranderende opvattingen:¹²² het bezoek aan het kerstbal van Concordia in Bandoeng in 1921 bijvoorbeeld was 'niet zoo druk (...) als op andere dans-avonden'.¹²³ Aan degenen die langer in Indië woonden ging deze verschuiving bepaald niet onopgemerkt voorbij.¹²⁴

Ditzelfde proces is vanaf de jaren 1910 vooral in de grotere plaatsen zichtbaar bij de in hotels gehouden diners rondom een grote kerstboom voor honderden gasten, nu beschreven als mensen 'die buitenshuis hunne genoegens moeten of wenschen te zoeken'.¹²⁵ Door niet toe te staan dat er op kerstavond of op eerste kerstdag gedanst werd, streefden de hotels bewust een tactische respectabiliteit na.¹²⁶ Een min of meer religieuze stemming werd zelfs opgeroepen door om twaalf uur alle lichten uit te doen op de kaarsjes van de kerstboom na, terwijl het orkest of de piano plechtig 'Stille Nacht' speelde. 'Begrijpelijkerwijze maakte dit moment een diepen indruk'.¹²⁷ Maar 'daarna kwamen de danslustigen weer op de vloer, die dóórgezet hebben tot vroeg in den morgen'.¹²⁸ Op deze wijze wisten sommigen voor zichzelf de conflicterende dimensies van het kerstfeest, zij het kortstondig, met elkaar te verzoenen.

dag vervroegd, *De Preanger-Bode*
21-12-1910.

120

En wel omdat 'velen de soos een minder geschikte plaats achten om het heiligste feest der Christenheid te herdenken', *Soerabaiasch-Handelsblad*
6-12-1918.

121

De Koerier 23-12-1927, 27-12-1927.
Ook hier werd het feest op een ander tijdstip gehouden.

122

Toen de pas in Batavia wonende 'mevrouw Franke' hoorde dat in Concordia een kinderfeest met een kerstboom werd gehouden, was ze 'eerst teruggeschrikt (...), maar dan dacht ze: 's lands wijs, 's lands eer'. Kinderen 'hadden om den boom gedanst, en gelach en gescherts was opgeklonken. Mevrouw Franke echter werd stiller en stiller. Ze gedacht een huiskamer waarin een kleine boom. (...) De tranen kropten zich op in haar keel. Zij zeide niet veel, maar heilig nam ze zich voor een volgend jaar zelf een kerstboom te versieren. De goede en mooie dingen van Holland wilde ze overnemen in Indië en dan pas zou ze geheel hier kunnen aarden', Van der Horst-van Doorn [1921], 99-100.

123

De Preanger-Bode 27-12-1921.

124

'We spraken [na het kerstfeest] bejaarde ingezetenen onzer veste, die jarenlang lid waren van den Stadstuin, zij allen verklaarden unaniem dat de feeststemming, de avonden van vroolijke jolyt van vroeger, bij Semarangs inwoners er uit zijn, dat wij nu zoo graag een schijn-deftig cachet aan onze vermaken willen verlenen, doch dat in den regel ontaardt in een oertaai stemming.' *De Locomotief* 27-12-1915.

125

Bataviaasch Nieuwsblad 24-12-1925.

126

'Dat het dansen op dezen avond [eerste kerstdag] van het programma was afgevoerd, is een goede gedachte geweest van de directie. Het heeft aan de goede stemming niet het minst afbreuk gedaan, integendeel!' (Hotel der Nederlanden, Batavia), *Bataviaasch Nieuwsblad* 27-12-1926.

127

Hotel Ngemplak (Soerabaja),
Soerabaiasch-Handelsblad 27-12-1924.

128

Algemeen Indisch Dagblad 27-12-1934.

'Het feest der doden, zooals men Kerstmis pleegt te noemen'¹²⁹

Tijdens de kerstdagen traden, naar zich laat aanzien, de Indo-Europeanen niet als herkenbare groep binnen de Europese gemeenschap naar voren. Toch was er één gebruik dat onmiskenbaar het stempel droeg van hun cultuur – al wordt slechts een enkele maal expliciet vermeld dat dit in zwang was onder 'vooral 't Inlandsch kind' of 'de Indo's'.¹³⁰ Dit was het jaarlijkse bezoek aan de Europese begraafplaatsen zoals Tanah Abang in Batavia¹³¹ en Peneleh in Soerabaja, vooral op de avond voor kerstmis, maar ook wel op de beide kerstdagen zelf. Door grote aantallen mannen, vrouwen en kinderen, 'door rijk en arm, door hoog en laag',¹³² werden dan de graven van – soms lang geleden – gestorven familieleden en vrienden, maar ook van onbekenden, schoongemaakt, opnieuw gewit en bedekt met allerlei bloemen, zoals 'witte melaties, tjepaka, kenangan, rozen en gambir',¹³³ die bij de ingang van het kerkhof te koop waren. Sommigen bleven tot twaalf uur 's nachts, als het kerkhof sloot.¹³⁴ Voor eerste-generatie Indo-Europeanen was het bezoek aan het graf van hun ouders op aparte begraafplaatsen uiteraard een enigszins pijnlijke ervaring.¹³⁵

Over de herkomst van dit gebruik, dat vanaf de jaren 1910 een 'Indisch' gebruik gaat heten,¹³⁶ tastte men in het duister.¹³⁷ Verondersteld werd dat 'de hier geborene en de oudgast' het 'van den inlander overgenomen' hadden;¹³⁸ de inheemse bevolking ging immers 'na het inlandsch nieuwjaar, de lebaran [dat wil zeggen: het einde van de

129

Soerabaiasch-Handelsblad 28-12-1891, vgl. 24-12-1907; *De Locomotief* 28-12-1900.

130

'Het ligt nu eenmaal in het zoo-genaamd Inlandsch kind om, meer dan een ander landaard, werk te maken van zijne dooden', *Soerabaiasch-Handelsblad* 27-12-1882; *De Locomotief* 27-12-1898; dit gold als 'een blijk van de fijnere gevoelsontwikkeling der Indische Nederlanders', *Java-Bode* 28-12-1927.

131

'Bijna geen Europeesch-Indische familie van naam of bekendheid is er, of zij is op deze begraafplaats vertegenwoordigd,' Buys 1891, 23.

132

Mataram 24-12-1910. In 1892 waren op Peneleh zo'n tweeduizend bezoekers, *Soerabaiasch-Handelsblad* 27-12-1892.

133

Mataram 22-12-1905.

134

(Semarang), *De Locomotief* 24-12-1901.

135

De 'eenvoudige ziel' van de romanfiguur 'tante Noep', een eenvoudige katholieke vrouw uit Batavia, 'begreep niet goed, waarvoor die scheiding diende na de dood. Ze wist echter ook, dat inlanders het eerst zouden protesteren om te moeten liggen tusschen hen, die zij aanzagen voor "ongeloofigen".' Horst-van Doorn [1926], 132.

136

Mataram 24-12-1910; vgl. een 'echt indisch gebruik', *Jabn's Advertentieblad* 27-12-1921; 'een liefelijke gewoonte, die we in patria niet kennen', *De Oostboekbode* 27-12-1922.

137

'Eene gewoonte welke reeds van vorige eeuwen dateert, en die men in Indië nog getrouw wensch op te volgen', *De Vorstenlanden* 28-12-1875; 'ontstaan wij weten niet hoe of wanneer', *Bataviaasch Nieuwsblad* 27-12-1928; 'sinds de oudste tijden in Indië gebruikelijk', *Soerabaiasch-Handelsblad* 5-12-1935.

138

De Nieuwe Vorstenlanden 27-12-1901.

Voor het aanstaande Kerstfeest ontvangen:

Kerstboomen	hoogte	0,45 cm.	à 1	1,50	<p>Groot is onze voorraad Speelgoed, komt en ziet onze Etalages.</p> <hr/> <p style="font-size: 1.2em; font-weight: bold; text-align: center;">Grakransen</p> <p>van metaal, alluminium en kralen in alle afmetingen.</p>
Kerstboomen	"	0,60	" "	1,50	
Kerstboomen	"	0,75	" "	3,-	
Kerstboomen	"	1,- m.	" "	5,-	
Kerstboomen	"	1,20	" "	6,-	
Kerstboomen	"	1,60	" "	15,-	
Kerstboomen	"	2,00	" "	20,-	

Kerstboomversieringen in glas, in de modernste uitvoeringen Glas ballons, kettingen. Kerstboom lichten en lighthouders, verder alle mogelijke Kerstboomversieringen.

PRÖTTEL & Co. Soerabaja

209

▲ *Soerabaiasch-Handelsblad* 23-12-1912.

vastentijd], (...) ook naar de graven, haalde grassprietjes uit en begoot de graven, en een enkele maal legde men daar ook bloemen'.¹³⁹ De grote overeenkomst met het katholieke feest van Allerzielen zou ook op Portugese invloed kunnen wijzen; 'de Portugese tijd', waarin Indo-Europeanen nog Portugees spraken, gold als een geïdealiseerde periode waarin het goed recht van de eigen, nog niet verwesterde, Indo-Europese cultuur onverkort bestaansrecht zou hebben genoten.¹⁴⁰ Aan een verwijzing daarnaar ontleende het gebruik ongetwijfeld zijn bestaansrecht en betekenis: de eigen doden op de begraafplaats verschaffen, zoals Driessen voor een soortgelijke situatie heeft vastgesteld, de Indo-Europeanen 'a sense of continuity of the past in the present and into the future'.¹⁴¹ Dit blijkt duidelijk uit de beschrijving van het gebruik, juist in de voor Indo-Europeanen moeilijke jaren twintig, als 'een oud-Indisch gebruik, dat onwrikbaar stand houdt, hoe het Indische leven zich ook ontwikkelen moge!'¹⁴² Uit karakteriseringen als een 'eigenaardig Indisch' of 'oostersch' gebruik¹⁴³ valt mogelijk af te leiden dat de overige leden van de Europese gemeenschap daartoe in dezelfde periode enige afstand bewaarden. Anderzijds is niet ondenkbaar dat zij daaraan eveneens deelnamen; aanwijzingen daarvoor heb ik echter nog niet gevonden.

Conclusie

De kerstboom was een krachtig symbool, juist omdat de betekenis daarvan zo diffuus was. Die betekenis moest gearticuleerd worden door de groep die daaromheen stond, terwijl het omgekeerd de kerstboom was die deze groep haar identiteit verleende.¹⁴⁴ Ieder jaar herhaalde dit wederkerige proces zich in verschillende situaties, contexten, omstandigheden – die op hun beurt weer beïnvloed werden door bredere culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. Van deze verscheidenheid – hier weliswaar uitsluitend belicht vanuit westerse bronnen, waarin bovendien het perspectief van de *totok* overheerst – is in de voorafgaande paragrafen een beeld gegeven. Toch zijn er daarnaast enkele lijnen en patronen te herkennen.

Kerstmis in Indië was een winterfeest vieren in de tropische hitte, een Nederlands feest in den vreemde, een christelijk feest in een niet-christelijke omgeving (zowel wat betreft de godsdienstigheid in de Europese gemeen-

METALEN GRAFKRANSEN
in verschillende afmetingen
met en zonder trommel.
Zeer billijk in prijs.

De voorraad is niet groot

BANDOENG N. V. WIJS TJIMABI.

▲
Algemeen Indisch Dagblad 22-12-1933.

¹³⁹

Horst-van Doorn [1926], 131-132; vgl. *De Locomotief* 27-12-1900.

¹⁴⁰

Cleintuar 1991, 66, vgl. Groeneboer 1993, 28.

¹⁴¹

Driessen 1992, 134.

¹⁴²

Bataviaasch Nieuwsblad 27-12-1928.

¹⁴³

Bataviaasch Nieuwsblad 26-12-1925;
De Oosthoekbode 24-12-1928.

¹⁴⁴

Vgl. 'the cultural object can never be an empty vessel waiting to be filled with meaning, but rather is a repository replete with meanings that are never immanent but always contingent', Coombes 1994, 92.

TJAP ROEMAH

KERSTMIS

Sneeuw in Europa

Hitte in Indië

Warme Grog Daar

KOUD, JAVA BIER'S, HIER

VERKOOP-AGENTEN
VOOR JAVA
**N. V. BEHN,
MEYER & Co.
HANDEL MIJ.**

**N. V. NED. IND.
BIERBROUWERIJEN
SOERABAJA**

Kedirische Courant 22-12-1931.

schap als de godsdiensten van de overige inwoners). Dit riep vanzelfsprekend ambivalente gevoelens op. Met name dankzij de invoering van de kerstboom kon het feest een herkenbare rituele expressie krijgen en daarmee groepsvormend werken.

De kerstboom was een symbool van het universele christendom, maar hij was tevens een element van de Europese cultuur. Beide termen vielen in de praktijk bepaald niet samen. Dat bleek al bij de organisatie van de kerkelijke viering van de hoogtijdag. Al was er steeds enig grensverkeer, de kerstfeesten van de zendelingen en hun gemeenten van inlandse christenen waren toch vooral etnisch besloten bijeenkomsten. In het proces van toe-eigening van de beteke-

nis van de kerstboom door de inheemse christenen kon, op grond van de mij beschikbare bronnen, wel enig, maar uiteindelijk onvoldoende inzicht worden verworven. De overige typen kerstfeesten vormden het complement van die in de sfeer van de zending. Al werd dat zelden uitgesproken, ze dienden ertoe de Europese, want in principe christelijke, gemeenschap bijeen te houden en van de omringende Indonesische samenleving te onderscheiden, en wel door ook de Europeanen die daar nominaal deel van uitmaakten, (Indo-Europese) armen en militairen, er nadrukkelijk bij te betrekken. Afgaande op beschrijvingen en getuigenissen lijkt men in die opzet ook geslaagd. Dit neemt niet weg dat in de praktijk alleen ruimtelijk gescheiden vieringen deze emotionele integratie en betrokkenheid op het moederland verwezenlijkten. In de specifieke grafcultus met kerstmis toonden de Indo-Europeanen hun eigen identiteit. Dat het christendom zich ook in Indië niet als een eenheid presenteerde bleek verder uit de speldenprikken van katholieke kant, waar men de kerstkribbe als embleem propageerde tegenover de in eerste aanleg protestantse kerstboom.

In de feestelijkheid die de kerstboom opriep lag tevens een spanningsverhouding besloten tussen seculiere en religieuze connotaties, publieke en huiselijke. De Indische situatie verschilde hier niet essentieel, zoals uit Dekkers artikel blijkt, maar toch wel gradueel van de Nederlandse situatie. Precies daarin lag het koloniale, Indische element. Dat was niet onveranderlijk. Zoals al meermalen is geconstateerd vormden de jaren twintig, in Indië evenals in Nederland,¹⁴⁵ een cultureel omslagpunt. Een gevoel van bedreiging van de koloniale machtspositie leidde tot het aanscherpen van de koloniale cultuur. Wat een 'Indische' levensstijl heette, werd verworpen. De publieke, seculiere kerstfeesten bij de banketbakkers en op de sociëteiten werden getroffen door de 'mokerslagen van het europeaniseringsproces',¹⁴⁶ terwijl omgekeerd daarna, met een beroep op christelijke waarden, de huiselijke, intieme viering werd gepropageerd en naar alle waarschijnlijkheid ook werkelijk in intensiteit toenam. De wens een 'Hollandse' kerst te vieren leidde er paradoxalerwijze toe – al is het niet gemakkelijk inzicht te verkrijgen in de mate en vorm waarin – dat men zich openstelde voor de viering van een 'Indische' kerst (in nieuwe betekenis). Nader onderzoek is gewenst naar de vraag in hoeverre de cultuur van totoks en Indo-Europeanen hier werkelijk overeenkwam of dat er eigen accenten gelegd werden.

¹⁴⁵
Met dank aan dr. F. Groot, die mij op deze overeenkomst attendeerde; zie ook Groot 1992, 187-188.

¹⁴⁶
De Jong 1998, 393. Dit proces was, zoals Butcher terecht opmerkt, niet vrij van een zekere ironie: 'at the very time that Europeans were asserting their superiority the actual differences between them and Asians were diminishing', Butcher 1979, 121; vgl. De Jong 1998, 519, die hetzelfde vaststelt.

Summary

The Christmas tree and the celebration of Christmas on colonial Java (1852-ca. 1941)

In tribute to Ton Dekker's seminal article on the introduction and early dissemination of the Christmas tree in the Netherlands, this paper explores the history of the Christmas tree on the island of Java (Dutch East Indies) from its first appearance in 1852 until the end of the colonial period. It was first introduced there by German protestant missionaries as part of the Christmas celebration they held with their native converts. While the latter clearly appreciated the splendour of the decorated tree, they did not always fully grasp its Christian significance. In the (Indo-) European community, too, the Christmas tree became the main attraction at Christmas celebrations: from the 1880s onwards for children of Sunday schools, and later for the poor and low-ranking soldiers. As of the late 1860s the tree became part of the domestic celebration of Christmas, as well as of public festivities at confectioners or in social clubs. Due to the influx of new arrivals from the Netherlands this latter, secular, celebration of Christmas came to be considered as inappropriate and lost ground, particularly in the 1920s. At the same time a shift occurred in the perception of the feast and its main symbol. While the presence of a Christmas tree in the hot climate and exotic surroundings of the Indies was initially considered as an alien and inauthentic phenomenon, acceptance that these differences did not prevent the Christmas tree from fulfilling its role as a true expression of Western culture gained currency.

Literatuur

- Alberts, A., *In en uit het paradijs getild* (Amsterdam 1992)
- Alberts, A., *Een kolonie is ook maar een mens* (Amsterdam 1995²)
- Algra, A., *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)* (Franeker z.j.)
- Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, C.W.Th. van, *De Protestantse kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939* ('s-Gravenhage 1947)
- Bossenbroek, M., *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996)
- Brocheux, P., en D. Hémery, *Indochine. La colonisation ambiguë (1858-1954)* (Parijs 1995)
- Brundum, J.F.G., *Berigten omtrent de evangelisatie van Java* (Amsterdam 1854)
- Butcher, J.G., *The British in Malaya 1880-1941. The social history of a European community in colonial South-East Asia* (Kuala Lumpur enz. 1979)
- Buur, D., *Indische jeugdliteratuur. Geannoteerde bibliografie van jeugdboeken over Nederlands-Indië en Indonesië* (Leiden 1992)
- Buys, M., *Batavia, Buitenzorg en de Preanger. Gids voor bezoekers en toeristen* (Batavia 1891)
- Cappers, W., 'Een treffen in kerst sfeer. De kerstman als spijtzwan in de katholieke zuil, 1953-1959', *Volkkundig Bulletin* 22 (1996) 299-329
- Cleintuar, G.L., 'Indische indentiteit als dynamisch begrip', in: W. Willems (ed.), *Indische Nederlanders in de ogen van de wetenschap* (Leiden 1991) 52-102
- Coolsma, S., *De zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië* (Utrecht 1901)
- Coombes, A.E., 'The recalcitrant object: culture contact and the question of hybridity', in: F. Barker e.a. (ed.), *Colonial discourse, postcolonial theory* (Manchester/New York 1994) 89-114
- Croo, M.H. du, 'Ons cultureel leven', in: *Zóó leven wij in Indië* (Deventer 1942) 73-88
- Dekker, A.J., 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca. 1835-1880)', *Volkkundig Bulletin* 8 (1982) 129-179
- Dekker, T., 'Die Entwicklung der niederländischen Weihnachtsfeier', *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 25 (1983/1984) 117-140
- Dirks, N.B. (ed.), *Colonialism and culture* (Ann Arbor 1992)
- Doorn, J.A.A. van, *Indische lessen. Nederland en de*

- koloniale ervaring (Amsterdam 1995)
- Driessen, H., *On the Spanish-Moroccan frontier. A study in ritual, power and ethnicity* (New York/Oxford 1992)
- End, Th. van den (ed.), *De Nederlandse Zendings-Vereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnen-publicatie* (z.p. 1991)
- End, Th. van den, 'Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992) 429-445
- Frijhoff, W., 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving', *Trajecta* 6 (1997) 99-118
- Gouda, F., *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam 1995)
- Graaf, H.J. de, 'De kerstboom in Nederland en in Indië', in: Idem, *Wonderlijke verhalen uit de Indische historie* (Den Haag 1981) 167-168
- Groeneboer, K., *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden 1993)
- Groot, F., *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992)
- Heerde-van Schreven, C.M. van, *Mia's perikelen in de tropen* (Baarn [1939])
- Helsloot, J., 'St Nicholas as a public festival in Java, 1870-1920. Articulating Dutch popular culture as ethnic culture', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 154 (1998) 613-637
- Hilgers, Th.J.A., *Als de gamelan speelt. Roman uit het Indische jeugdleven* (Den Haag [1936])
- Hoekema, A.G. (ed.), 'Tot heil van Java's arme bevolking'. Een keuze uit het dagboek (1851-1860) van Pieter Jansz, doopsgezind zendeling in Jeparo, Midden-Java (Hilversum 1997)
- Hooykaas-van Leeuwen Boomkamp, J.H., *De grote vondst van Juul en Peter* ('s-Gravenhage 1948)
- Horst-van Doorn, G.C. van der, *Een Hollandsch gezin in Indië* (Gouda [1921])
- Horst-van Doorn, G.C. van der, *Tante Noep* (Gouda [1926])
- Jong, J.J.P. de, *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950* (Den Haag 1998)
- Kooy-van Zeggelen, M.C., *Feestavonden. Drie verhalen* (Rotterdam [1908])
- Legêne, S., *De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme* (Amsterdam 1998)
- Lion Cachet, F., *Een jaar op reis in dienst der zending* (Amsterdam 1896)
- Marle-Hubregtse, M.J. van, *Ams houdt van Indië* (Deventer 1941)
- Pimlott, J.A.R., *The Englishman's Christmas. A social history* (Hassocks 1978)
- Pirotte, J., 'Proselitisme en inculcuratie. De grote fasen in het denken over katholieke missionering aan de hand van het Belgische voorbeeld (negentiende en twintigste eeuw)', *Trajecta* 5 (1996) 327-343
- Reenders, H., *Alternatieve zending. Ottbo Gerbard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië* (Kampen 1991)
- Restad, P.L., *Christmas in America. A history* (New York/Oxford 1995)
- Roes, J., *Het groote missieuur 1915-1940. Op zoek naar de missiemotivatie van de Nederlandse katholieken* (Bilthoven 1974)
- Stoler, A.L., *Race and the education of desire. Foucault's History of sexuality and the colonial order of things* (Durham/Londen 1995)
- Stoler, A.L., en F. Cooper, 'Between metropole and colony. Rethinking a research agenda', in: F. Cooper en A.L. Stoler (ed.), *Tensions of empire. Colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley enz. 1997) 1-55
- Swaan-Koopman, C., *Vrouwen in Indië* (Amsterdam 1932)
- Tazelaar, J.P., *Het Gereformeerde zondagschoolwerk* (Haarlem 1931)
- Termorshuizen, G.P.A., *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doelo* (Amsterdam 1988)
- Turksma, L., *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd* (Amersfoort 1987)
- Vos, D., *Mieke* (z.p. [ca.1935])
- Voskuil, J.J., 'Die Diffusion des Weihnachtsbaumes in den Niederlanden', *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 20 (1973) 92-104
- Wall, V.I. van de, *Geschiedenis der Militaire Societeit 'Concordia' te Batavia. Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het Honderd-jarig bestaan der Societeit (1833 - 21 September - 1933)* ([Batavia] 1933)
- Walraven, W., *Brieven aan familie en vrienden 1919-1941* (Amsterdam 1992²)